

Věra HYHLÍKOVÁ

Vilém Mathesius a Pražský lingvistický kroužek

Článek Vilém Mathesius a Pražský lingvistický kroužek představuje osobnost a dílo významného českého bohemisty a anglisty V. Mathesia, který zásadním způsobem přispěl ke vzniku Pražského lingvistického kroužku a který rozpracoval teorii aktuálního členění větného.

Významný pardubický rodák

Vilém Mathesius, významný český filolog, anglista a bohemista, se narodil 3. srpna 1882 v Pardubicích Bedřichu Mathesiovi a Evě (Evelíně) Mathesiové, rozené Wenigové. Rodiče Viléma Mathesia přišli do Pardubic na sklonku roku 1876 nebo na počátku roku 1877. Oba se narodili v Praze. Po zavedení decimální soustavy měr a vah v Rakousku byl Bedřich Mathesius jmenován státním smluvním cejchmistrem v Pardubicích. Zápis o křtu V. Mathesia byl uložen v matrice obce Trnávka u Přelouče. Rodiče se hlásili k protestantství luteránského typu. Dědeček Viléma Mathesia pocházel ze Zerbstu u Magdeburgu a jako jirchář (dědičné povolání) přišel po napoleonských válkách pravděpodobně kolem roku 1797 do Prahy¹. Babička Anežka, rozená Kašparová, byla Češka.

Rodina se brzy přestěhovala do Kolína, kde V. Mathesius odmaturoval na tamějším gymnáziu. Věnoval se studiu latiny, řečtiny, němčiny a francouzštiny a díky svému učiteli náboženství Čeňku Duškovi začal studovat angličtinu, která se stala později předmětem jeho bádání. Podle Mathesia ale bylo jen málo školních předmětů, které by pro něj znamenaly zisk a vedly ho k samostatné práci. Stěžoval si také na nedostatek odborných jazykovědných časopisů v porovnání se situací v přírodních vědách. [Mathesius, 1982:410]

V roce 1901 začal Mathesius studovat na filozofické fakultě v Praze, a to češtinu, němčinu a francouzštinu, později se také zapsal do kurzů angličtiny. Největší vliv na něj měli germanisté profesor V. E. Mourek a profesor A. Kraus,

---

¹ Rod V. Mathesia pravděpodobně pocházel ze saského Wittenberku.

profesor slavistiky J. Gebauer a také romanista profesor J. U. Jarník. Všichni tito učitelé určovali práci v jeho studijních oborech a vedli většinu jeho přednášek a seminářů [Mathesius, 1982:421]. Mathesius dokončil svá studia v roce 1906 a v roce 1909 se habilitoval v oboru anglický jazyk a literatura.

Z roku 1911 pochází Mathesiova studie *O potencionálnosti jevů jazykových*, kterou přednesl na schůzi Královské české společnosti nauk a která nabízela nový přístup v jazykovědě, tj. funkčně strukturální pohled na jazyk a synchronní popis jazykových jevů. Tato přednáška se bohužel nesetkala s větším ohlasem. Rok poté byl V. Mathesius jmenován mimořádným profesorem anglistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a o sedm let později řádným profesorem.

Dvacátá léta byla pro Mathesia obdobím ocenění jeho dosavadní práce. V roce 1926 inicioval vznik Pražského lingvistického kroužku a podílel se na tvorbě *Tezí*, dokumentu, který byl předložen Prvnímu sjezdu slavistů v Praze roku 1929. Bohužel v těchto pro něj úspěšných letech se u něj projevila oční nemoc. Velkou oporou se mu stal v jeho práci Bohumil Trnka.

V roce 1932 byla u Mathesia zjištěna tuberkulóza, umírá mu žena, on však přesto pokračuje ve své práci a v publikační činnosti. Na sklonku života již ochromený svou nemocí (poslední rok života se nemohl pohybovat) redigoval rozsáhlý sborník *Co daly naše země Evropě a lidstvu*.

Vilém Mathesius zemřel 12. dubna 1945 v Praze.²

Soubor hlavních Mathesiových prací *Čeština a obecný jazykozpyt* vyšel až dva roky po jeho smrti, výbor z Mathesiova díla sestavil v roce 1982 jeho žák Josef Vachek a publikoval ho pod názvem *Jazyk, kultura a slovesnost*. Mathesius byl redaktorem časopisu *Slovo a slovesnost* a *Časopisu pro moderní filologii*, spoluredaktorem *Nového Athenaea* a *Athenaea*. Byl členem České akademie a mimořádným členem Královské české společnosti nauk. Redigoval edice *Okna* (1920-28) a *Výhledy* (1929-35). Vedl pravidelné nedělní rozhlasové pořady *Živá slova*. Dílo V. Mathesia je rozsáhlé, proto uvádíme výběr z jeho nejdůležitějších prací: *Dějiny literatury anglické, Obsahový rozbor současné angličtiny, Alžbětinské divadlo, Nebojte se angličtiny, William Shakespeare, kapitoly o jeho životě a hrách, Možnosti, které čekají*.

Vilém Mathesius byl odbornou veřejností hodnocen jako neúnavný hlasatel kulturního aktivismu ve 30. a 40. letech minulého století. Podle Mathesia zvyšování kultury v nejširším slova smyslu přetváří a zlepšuje moderního člověka.

Pražský lingvistický kroužek

V polovině dvacátých let 20. století byl z podnětu V. Mathesia založen Pražský lingvistický kroužek³. Ustavující schůzka tohoto volného sdružení filologů

---

² V soudobém tisku lze najít jako datum úmrtí 13. duben, v dnešních oficiálních publikacích se uvádí 12. duben. Jako příčina úmrtí pak byla uváděna srdeční slabost způsobená nervovým otřesem po leteckém útoku.

se konala 6. října 1926 v pracovně V. Mathesia. Období od roku 1926 do konce druhé světové války pak bývá označováno jako klasické období tzv. pražské strukturalistické školy, která byla s PLK organizačně spojena a stala se jedním z nevlivnějších lingvistických směrů ve 30. letech minulého století. [Černý, 1996:147]. Kromě předsedy V. Mathesia sehráli při formování PLK významnou úlohu i další čeští filologové, např. B. Havránek, J. Vachek, B. Trnka, J. Mukařovský. K utváření základních koncepcí přispěli také ruští jazykovědci R. Jakobson, N. S. Trubeckoj, S. Karcevskij. Členové kroužku se scházeli pravidelně zpočátku jednou, později dvakrát měsíčně a diskutovali nad přednáškami svých členů. Poprvé veřejně vystoupili v dubnu roku 1929 na Prvním sjezdu československých profesorů filozofie, filologie a historie.

Jednání sjezdu probíhalo v Praze ve Smetanově síni Obecního domu, a to v několika sekcích: filosofické, bohemisticko – slavistické, romanistické, germanistické a anglistické, klasické a historické. Sekce bohemisticko – slavistická byla ještě rozdělena na další dvě podseky, přičemž druhá se věnovala převážně otázkám školní praxe. Jednání těchto podsekcí probíhala v Klementinu od 4. do 6. dubna.

I. sekce bohemisticko – slavistická zasedala 4. dubna pod předsednictvím A. Pražáka. Své příspěvky pronesli: M. Hýsek – o současném stavu literárně historického bádání, profesor O. Vážný popsal práci Matice slovenské a B. Havránek, přednášel o spisovném jazyce z hlediska funkční lingvistiky. Následujícího dne M. Hýsek hovořil o neprávem opomíjených dílech české literatury, M. Murko o jihoslovenské lidové epice. A. Novák ve své přednášce poukázal na význam J. Zeyera. 6. dubna V. Mathesius pronesl přednášku pro více sekcí o funkční lingvistice. J. Mukařovský přednášel o poetice a o strukturálním rozboru básní a E. Smetánka o úloze české mluvnice.

V II. sekci bohemisticko – lingvistické zahájil zasedání 4. dubna M. Weingart přednáškou o slovanských jazycích, F. Oberpfalcer hovořil o jazykové správnosti, J. V. Horák o naší lidové písni. Druhý den přednášel nejprve F. Strejček o vyučování mluvnice, poté F. Oberpfalcer o vyučování češtiny v Německu a Francii a srovnával tamější poměry s našimi, F. Písecký se zaměřil na vyučování mluvnice, slohu a četbě, V. Vančura se zabýval výkladem básní. 6. dubna přednášel nejdříve V. Mathesius (jak už bylo uvedeno, pro více sekcí najednou), pak J. V. Klíma o metodice vyučování slohu, E. Smetánka o důkladnějším studiu nářečí a A. Frinta o správné výslovnosti.

Tato sekce přijala rezoluci, která byla schválena sjezdovým závěrečným plénem dne 6. dubna. Týkala se studia češtiny na univerzitě, obsahovala návrh pravidelnosti sjezdů a požadavek, aby středoškolští profesori měli možnost doplňovat si své vědecké vzdělání.

U příležitosti konání sjezdu byl vydán Sborník prací pronesených na Prvním sjezdu *československých profesorů filozofie, filologie a historie*. První

---

³ Právně začal existovat 1. prosince 1930

přednáškou je *Funkční lingvistika* od Viléma Mathesia. Ten v úvodu poukazuje na různé tendence v lingvistice. Připomíná, že vedle metody historické (diachronické) se stále více prosazuje metoda nehistorická (synchronická). Za nejdůležitější pokládá funkční princip. Mathesius své funkční pojetí dokazuje na třech jevech: na definici věty, na českém slovosledu (v této přednášce se objevuje pojem aktuálního větného členění) a na zvukové stránce jazyka. Funkční lingvistika se více zabývá fonologií než fonetikou. Další oblastí, které věnuje pozornost, je pojmenování, slovní zásoba a principy jejího doplňování. Do souvislosti s těmito jevy dává syntax a morfologii. Na závěr se Mathesius zabývá otázkou jazykové správnosti. Důležitá je otázka účelnosti, tj. osobitost výrazu, jemnost, bohatost a tvárnost jazyka. Podle Mathesia nová lingvistika znamená přiblížení lingvistického zkoumání živé skutečnosti a v tom spatřuje její nespornou zásluhu. [Sborník přednášek, 1929:128].

Další přednáškou obsaženou ve sborníku je přednáška Bohuslava Havrána O funkci *spisovného jazyka*. V ní kritizuje lingvistiku 19. století, že si nevytvořila přesné pojetí spisovného jazyka. Ani v pozdější době Gebauer nebo Ertl, který přepracoval Gebauerovu Mluvnici českou, neurčují přesně tento pojem. Podstatný znak spisovného jazyka vidí Havránek v jeho funkci. Spisovný jazyk má odlišnou úlohu než lidový (hovorový obecný). Liší se od něj především slovní zásobou, neboť lidový jazyk nemá pojmenování pro věci abstraktní a vědecké, pro ekonomické a sociální jevy. Nejpřirozenější jazykovou formou je monolog a dialog. Havránek často mluví ve své přednášce o intelektualizaci jazyka, která se projevuje nejen ve slovní zásobě, ale například i v syntaxi. Stejná situace probíhá v morfologii a fonologii. Havránek uvádí příklad: splynutí *i – y* zapříčinilo ve spisovném jazyce vznik homonymity *býti – bítí*, která je v hovorové češtině částečně odstraněna, v morfologii uvádí pro příklad deklinaci vzoru *znamení*. Odděluje od spisovného jazyka jazyk básnický. Zabývá se sociální funkcí jazyka, to znamená styly a přijímáním cizích slov.

Poslední jazykovou přednáškou je přednáška O správné výslovnosti spisovné češtiny a *slovenštiny* od Antonína Frinty. Na začátku se věnuje pojetí správné výslovnosti v historickém vývoji. Výslovnost a pravopis jsou podle Frinty společenské konvence, ustálené během historického vývoje. Základem správné výslovnosti je výslovnost z různých nářečí. Rozlišuje čtyři stupně výslovností, dělí je podle tempa, pečlivosti artikulace apod.. Většinu přednášky zabírají kritéria výslovnosti zpracovaná z hlediska metodiky a teorie (např. princip většiny, estetická funkce, všeobecná jednota). V závěru dochází k názoru o nutnosti vytvoření jednotné výslovnosti.

Nejdůležitější akcí Kroužku roku 1929 byl v říjnu pořádaný První mezinárodní sjezd slavistů, na kterém se jeho členové rozhodli vystoupit se svými publikacemi a tezemi. Předložili sjezdu první dva svazky *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, přičemž první svazek obsahoval teze PLK. [Mathesius, 1982:443]

Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929 představují první soubornou kodifikaci zásad pražské školy [Vachek, 1970:67], jsou prací kolektivní, podílelo se na nich několik filologů – Mathesius, Jakobson, Havránek, Mukařovský, Weingart. Teze byly publikovány jen jako materiál pro účely Prvního sjezdu slavistů v Praze roku 1929 a byly otištěny ve francouzštině. Podle Vachka se jim bohužel nedostalo u nás větší publicity, jaké se jim dostalo v zahraničí. [Vachek, 1970:73]

Teze obsahují hlavní zásady, z nichž vyplývá důraz na funkční pojetí jazyka a orientace na strukturální jazykovědu. Jazyk je chápán jako funkční systém a každá jeho část je posuzována podle funkce, kterou v systému jazyka zastává. Členové Kroužku si vytyčili několik zásadních úkolů. Záběr *Tezí* je velice široký, neboť obsahují otázky týkající se fonologie, gramatiky, lexikální stránky jazyka atd.

Vystoupili s novým nehistorickým přístupem k jazyku. Převládá u nich postup statický, tj. sledování jazyka dané doby. Oproti tomu se mladogramatici (oficiální lingvistická škola) soustředili na vývoj jazyka. V. Mathesius a také i B. Havránek užívali termín dynamický (in V. Mathesius *O potencionalnosti jevů jazykových* nebo *Nové proudy a směry v jazykovědném bádání*, B. Havránek *Směry dnešního lingvistického bádání*.) Podobně je tomu tak u F. de Saussura, který ale používá termínů synchronický (statický) a diachronický (dynamický).

Dále v *Tezích* poukázali na potřebu zabývat se zvukovou stránkou jazyka, charakteristikou fonologického systému a možnostmi využití fonologických systémů v morfologii [Vachek, 1970:38-39]. Lingvisté viděli potřebu unifikovat zásady fonetické a fonologické transkripce.

Pozornost věnovali také staroslověnětině jako jazyku církevněslovanskému a vyjádřili potřebu ji interpretovat a podrobit analýze. Stanovili zásady lingvistické geografie např. nutnost stanovit prostorové meze jednotlivých jazykových jevů nebo srovnání prostorového šíření těchto jevů s jinými geografickými izoliniemi.

Vyjádřili se k myšlence vzniku všeslovanského jazykového atlasu [Vachek, 1970:55] a k metodickým problémům slovanské lexikografie vůbec. Je třeba poznat strukturu lexikálního systému, neboť pak je možné určit místo, které slovo zaujímá v tomto systému.

Lingvisté stanovili v *Tezích* několik zásad důležitých pro funkčnost spisovného jazyka, tj. ustálenost, výstižnost, osobitost, bohatost jazyka, ustálenost výslovnosti a pravopisu, a požadovali, aby veškeré změny byly účelné. V morfologii a syntaxi by pak mělo jít o individuální výraznosti jazyka [Vachek, 1970:59]. Důležitost však přikládají i hovorovému jazyku. Funkční lingvistika by měla přispívat ke kultuře spisovného jazyka a volit ty varianty, které by byly pro spisovný jazyk nejvýhodnější. [Vachek, 1970:60]

V neposlední řadě přikládali důležitou úlohu novým směrům při výuce na středních školách. Cílem výuky jazyka by měla být schopnost racionálního a adekvátního použití jazykových prostředků podle účelu a funkce. Výuka cizího

jazyka musí být praktická, musí dojít k poznání jazyka, jeho funkce, jazyka v určitém sociálním prostředí a za určité situace. [Vachek, 1970:63]

Nejnámější práce členů Pražského lingvistického kroužku jsou ty, které se zabývají morfologií, fonologií a syntaxí. V oblasti fonologie se soustředili na fonémy, tj. základní jednotky zvukové stavby jazyka, které jsou schopny rozlišit význam. Otázkami fonologie se zabývali např. V. Mathesius, B. Trnka, R. Jakobson, ale snad největší význam mělo dílo N. Sergejeviče Trubeckého *Základy fonologie*, které vyšlo rok po jeho smrti v 7. svazku *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. [Černý, 1996:154].

V oblasti morfologie se lingvisté věnovali definici morfému. V jejich pojetí je morfém souhrn fonémů a jako jednotka bilaterální povahy je spojen s věcným nebo formálním významem. Morfologii se věnoval Vl. Skalička nebo B. Havránek, jehož práce *Genera verbi v jazycích slovanských* se stala nejvýznamnějším slavistickým dílem klasického období [Černý, 1996:157]. Otázkám morfologie se věnoval i B. Trnka, který vydal stať *Několik úvah o strukturální morfologii* a také R. Jakobson *O struktuře ruského slovesa*.

V oblasti syntaxe se stalo hlavním tématem aktuální členění výpovědi. Tento pojem zavedl do strukturální lingvistiky V. Mathesius a podle této teorie dělíme výpověď na východisko a jádro výpovědi. V lingvistice se také můžeme setkat s pojmem funkční perspektiva.

Roku 1932 vychází poprvé sborník Pražského lingvistického kroužku *Spisovná čeština a jazyková kultura*, který uspořádal Bohumil Havránek a Miloš Weingart. Obsahuje cyklus pěti přednášek: V. Mathesius – *O požadavku stability ve spisovném jazyce*, B. Havránek – *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*, R. Jakobson – *O dnešním brusičství českém*, J. Mukařovský – *Jazyk spisovný a jazyk básnický*, M. Weingart – *Zvuková kultura českého jazyka*.

Tento sborník přináší některé zásadní myšlenky: poznání normy současného spisovného jazyka a jeho ustálení, kodifikace pravopisu, spisovné výslovnosti, stabilizace gramatické stavby, podporování funkční diferenciaci, stylistická bohatost spisovného jazyka. Tyto myšlenky byly na svou dobu převratné. Podle jazykovědců bylo potřeba vytvořit tři příručky, které by měly být využity v praxi [SČJK: 29], a to příruční slovník, mluvnice spisovné češtiny a česká stylistika.

Od roku 1935 začínal vycházet časopis PLK Slovo a slovesnost, který je dodnes naším významným časopisem. Redigoval ho B. Havránek a V. Mathesius. Členové kroužku přispívali i do jiných časopisů. Jmenujme například *Časopis pro moderní filologii*, který vycházel od r. 1930 a v jehož redakci byl i Mathesius, Weingart, Smetánka (předtím od roku 1913 vycházel pod názvem *Časopis pro moderní filologii a literaturu*). *Listy pro umění a kritiku* vycházely od r. 1935, přispíval do nich i Mukařovský a Jakobson. Redakční radu *Českého časopisu filologického*, který vznikl sloučením časopisu *Listy filologické* a *Časopisu pro moderní filologii* (od r.1942), tvořili též Mathesius, Šmilauer, Trnka. Mathesius přispíval např. do *Činu*, listu pro kulturní a jiné veřejné otázky (od r. 1935).

V letech 1934 a 1936 vycházela *Československá vlastivěda*, která zpracovávala veškerý jazykový vývoj na našem území – díl č.2. Přispěli do ní i významní představitelé PLK - Bohuslav Havránek zpracoval *Nářečí česká*, Jan Mukařovský *Obecné zásady a vývoj novočeského verše*, Roman Jakobson *Verš staročeský* apod.

Aktuální členění větné

Již v roce 1844 Henri Weil vydává knihu *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. [Daneš, 1974:12]. Podle něj věta obsahuje informaci pro mluvčího a posluchače známou a informaci novou, která je přenášena k posluchači. Weil mluví o psychologickém subjektu (východisko) a psychologickém predikátu (jádro).

Je zásluhou V. Mathesia, že se česká lingvistika začala zabývat také otázkami stavby výpovědi. A byl to právě V. Mathesius, který rozpracoval teorii aktuálního členění větného (AČV).

Aktuální členění spočívá v rozlišení východiska výpovědi (známá informace, kontextově zapojená) a jádro výpovědi (část kontextově nezapojená, nová informace), které je zároveň nejdynamičtější částí výpovědi. Teorie AČV byla odlišná od tradičního pojetí syntakticko – sémantického, tj. členění na podmět, přísudek, předmět apod.

Pokud na východisko připadá počáteční část věty a na jádro její konečná část, mluví Mathesius o objektivním pořádku slov. Postupujeme logicky od známého k neznámému. Pokud se tak děje obráceně – nejdříve jádro a pak východisko – jedná se o subjektivní pořádek slov [Mathesius, 1982:177]. Podle Mathesia východisko se nemusí vždy krýt s tématem [Mathesius, 1982:174]. Rozlišujeme-li východisko a jádro výpovědi, hovoříme o kontextovém členění. Jestliže rozlišujeme téma (to, o čem se mluví) a réma (co se o tématu vypovídá), pak hovoříme o komunikačním členění.

Na Mathesiovu teorii AČV navázali i další čeští lingvisté, např. František Daneš nebo Jan Firbas. F. Daneš rozlišil dokonce tři aspekty AČV:

1. tematicko – rematický, tj. komunikativní artikulace
2. známá – neznámá informace – kontextově zapojená a nezapojená, tj. informační členění na východisko a jádro výpovědi
3. rozlišení různých stupňů komunikativního dynamismu.

[Daneš, 1985:188].

Aktuální členění definuje jako komplex či svazek různých jevů, které jsou ale vzájemně propojeny. Oblast AČV je funkčně propojena s jinými oblastmi jazyka. [Daneš, 1985:187]. Podle Daneše je členění výpovědi na T-R je na kontextu principálně nezávislé. Z pohledu organizace textu ale téma hraje důležitou roli a s tematickou organizací textu úzce souvisí pojem textová koherence. [Daneš, 1974:113]. Daneš také rozpracoval teorii tematických posloupností.

Komunikativní dynamismus tvoří složku AČV. Jedná se o zapojení jednotlivých členů do kontextu. Daneš připomíná, že pojem komunikativní dynamismus uvedl do lingvistiky Jan Firbas [Daneš, 1974:107].

Teorie aktuálního členění výpovědi Viléma Mathesia zaujímá velmi významné postavení i v dnešní jazykovědě. Pražská lingvistická škola ovlivnila svými teoriemi, především z oblasti fonologie, morfologie a syntaxe, vývoj moderní lingvistiky 20. století.

Literatura:

- AKHMANOVA, O., MIKAEL'AN, G.: *The theory of Syntax in Modern Linguistics*. Mouton, The Hague, 1969.
- ČECHOVÁ, M.: *Čeština – řeč a jazyk*. ISV nakladatelství, Praha, 1996.
- ČERNÝ, J.: *Dějiny lingvistiky*. Votobia, Olomouc, 1996.
- DANEŠ, F.: *Papers on functional sentence perspective*. Academia, Praha, 1974.
- DANEŠ, F.: *Věta a text*, Academia, Praha, 1985.
- MATHESIUS, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Odeon, Praha, 1982.
- Sborník přednášek pronesených na Prvém sjezdu československých profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3. – 7. dubna 1929*. Praha 1929
- SJČK: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha 1932
- VACHEK, J.: *U základů pražské jazykové školy*. Academia, Praha, 1970.
- VACHEK, J.: *Z klasického období pražské školy*. Academia, Praha, 1972.

Prameny: dokumenty Státního okresního archívu v Pardubicích

Summary:

The main aim of this article is to present the well – known Czech linguist Vilém Mathesius, who created the theory of the actual articulation of the sentence and who was born in Pardubice. The article also describes the history of the Prague Linguistic Circle founded in 1926. It was a group of linguists directed by V. Mathesius. They first discussed the problem of phonology, syntax, the notion of functional contrast, etc. They believed that phonology, grammatical and semantic structure of language is determined by function. The Prague Linguistic School has contributed to the world's linguistics of the 20th century significantly.